

SAYGI SÖZLERİNİN DÜNKÜ BUGÜNKÜ ÖRNEKLERİ

Hamza Zülfikar

- *Saygı, sevgi* en çok duymak istediğimiz, Türkçeye kazandırılmış iki yeni sözdür. *Hürmet* karşılığı *saygı* kelimesinin dayandığı **saymak** fiili *Türkçe Sözlük*'te 12 anlamda kullanılmıştır. Sayı saymak ve hesaplama ile ilgili anlamların yanında bu kelimedeki anlamlardan biri de *hürmet etmek*'tir. Bir kelimenin 12 anlamda kullanılması bir dil için olumlu bir durum olarak karşılanabilir mi? Bir Batı diliyle karşılaştırıldığında bunun *to count, to respect* gibi farklı fiillerle ifade edildiğini görüyoruz. Türkçede bir adın, bir fiilin birçok anlamının olması Türkçe sözlüklerde sık görülen bir durumdur. Osmanlı Türkçesinden kalan kelimeler gündeme geldiğinde onların bazıları Türkçe bir kelimeyle karşılandı. Bu, üzerinde durulması gereken sebeplerden biridir.

Türkçe Sözlük'ün **saymak** maddesinde konumuzla ilgili anlam 9. numarayla şöyle açıklanmıştır:

“Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı dolayısıyla bir kimseye değer vermek, hürmet etmek.”

Bir de *Türkçe Sözlük*'te köken olarak Arapça olan **hürmet** maddesine bakalım. Tanım verilmemiş yalnızca *saygı* diye karşılık gösterilmiştir. Bununla okuyucu veya kullanıcı *hürmet* için *saygı* sözüne yönlendirilmiş, sözlükte *hürmetli*'nin de *saygılı* kelimesiyle ifade edilebileceğine işaret edilmiştir. Biraz eski tarihlere gittiğimizde *hürmet* kelimesinin esas alındığını *saygı* kelimesinin buna karşılık olarak gösterilmediğini görüyoruz. Daha doğrusu o tarihlerde Türkçesini öne çıkaralım şeklinde bir düşünce hâkim değildir. Bu durum için *Türkçe Sözlük*'ün kaynaklarından biri olan Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî* adlı eserine bakalım. 1901 yılında basılan *Kamus-ı Türkî* adlı sözlükte *hürmet, hürmetli* maddelerinde verilen karşılık şöyledir:

hürmet 1. Şeref, haysiyet. 2. Riayet, itibar, ikram, izaz. 3. Bir şeyin şer'an haram olması, haramlığı.

hürmetli muazzez, mükerrerem, şayan-ı ta'zim u terkim.

Daha önce 1896 yılında basılan Muallim Naci'nin *Lugat-i Nâcî* adlı eserinde ise *hürmet* kelimesine verilen karşılıklar şunlardır:

hürmet 1. Haysiyet. Şeref. 2. İhtiram. 3. Haram olma, haramlık.

Görüldüğü gibi *hürmet* sözüne her iki sözlükte de *saygı* karşılık olarak verilmemiş. Bu durumda “*Saygı* sözü o tarihlerde yok muydu?” şeklinde bir soru ile karşılaşılabılır. *Hürmet* maddesinde geçmeyen *saygı* kelimesi Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî* adlı eserinde yer almış ve şöyle tanımlanmıştır:

saygı 1. Sayı, hesap. 2. Hazım, ihtiyat, mülahaza. 3. Hürmet, itibar, riayet. 4. Hatır, hatırşinaslık, 5. Edep, perva.

Saygı kelimesi bu kaynakta 3. madde içinde yer almış. 4. ve 5. maddelerde de yan anlamda kullanılmış. Anlaşılan *Kamus-ı Türkî*'deki *saygı* maddesi Cumhuriyet Dönemi'nde Türkçeye dönüş hareketinde dikkati çekmiş.

Bu arada başka bir hususu da belirtelim. Görüldüğü gibi o tarihlerde hazırlanan sözlüklerde tanım söz konusu değildir. Tanım (tarif) yapma, bir kelimenin anlamlarını tek tek alıp ayrıntılı bir biçimde cümleler hâlinde verme, hatta bir de cümle örneği gösterme işine *Türkçe Sözlük*'te başlanmıştır. *Türkçe Sözlük* bu bakımdan bir ilktir. Daha sonra dışarıda hazırlanan sözlükler de bu tutumu benimsemiştir. Bu durum *Türkçe Sözlük*'ü eski sözlüklerden ayıran bir özellik olmakla birlikte uygulamanın bir sebebi, amacı da olsa gerekir. O da Türkiye Türkçesine geçişte bulunan veya önerilen Türkçe kelimelerin öğretiminin sağlanmasıdır. Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine geçişte yaşanan zorluklardan biri de söz konusu ettiğimiz bu konuyla ilgilidir.

Anlaşıldığına göre daha önce sözlüklerde *saygı* kelimesi yer almış ama özel olarak *hürmet*'e karşılık olarak *saygı* gösterilmemiştir. Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî* adlı sözlüğünden *saygı* kelimesi tespit edilince bu söz *Türkçe Sözlük*'te *hürmet* kelimesine karşılık olarak ileri sürülmüştür. Ancak bunun da bir tarihî süreci olmuş. *Hürmet*'e verilen *saygı* karşılığını ilk defa 1935 yılında Türk Dil Kurumunca yayımlanmış olan *Osmanlıca'dan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda buluyoruz. Türk Dil Kurumunda *Türkçe Sözlük*'ü hazırlamakla görevlendirilen M. Ali Ağakay, *hürmet* karşılığı *saygı* sözünü *Osmanlıca'dan Türkçeye Cep Kılavuzu* adlı kitapçıktan *Türkçe Sözlük*'e aktarmıştır. *Saygı* öne çıkarken *hürmet* kelimesi de sık olmamakla birlikte varlığını sürdürmüştür. Ancak bu düzenlemede *hürmet* kelimesiyle ilgili deyimler kalıp sözlerde *saygı* işlemelemiştir. “Onun sayesinde, onun hatırı için” anlamında ... *yüzü suyu hürmetine* sözünde *hürmet* korunmuştur. *Hürmette kusur etmemek* fiiline bakalım. Bu söz *Türkçe Sözlük*'te *hürmet etmek* maddesi içinde yer almış ve tanımlanmıştır. Günümüzde bu fiil daha çok *saygıda kusur etmemek* biçiminde geçiyor. Buna göre *saygıda kusur etmemek* fiili *saygı* maddesi içinde de yer almalıydı. Türkçe yardımcı fiille bir de *hürmet telkin etmek* biçimi vardır ki bu fiil gözden kaçmış, sözlüklerde yer almamıştır. *hürmet telkin etmek* yerine *saygı telkin etmek*

buradan da *saygı aşılama* biçimi önerilebilir. Doğal olarak önerilerin yaygınlaşması tanıtımla, bu konuların gündeme getirilmesiyle olur. Önerilerin benimsenmesi, dile mal olması zamanla gerçekleşir. Önerilerin sözlüklere alınması ise ilgili sözlük kolu kurullarının seçimine bağlıdır.

Hürmet kelimesiyle yakın anlamlı ve kökteş *ihtiram*, *muhterem* kelimelerini de hatırlayalım. Acaba *hürmet/saygı* örneğinde olduğu gibi *ihtiram*'a, *muhterem*'e de birer karşılık önerilmiş mi, *hürmet* ile birlikte öteki türevlerine de birer karşılık bulalım diye düşünülmüş mü? Bu soru başka Doğu kökenli kelimelerin türevleri için de sorulabilir. Bu gözle konu ele alındığında bir ihmalin olduğu, meseleye daha çok yüzeysel bakıldığı görülecektir.

Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî* adlı sözlüğünde *ihtiram* için verilen tanım şudur:

ihtiram Hürmet, riayet, saygı, tevkir, izaz, terkim.

Anlaşılan *hürmet*'e de *ihtiram*'a da *saygı* karşılığı verme Cumhuriyet Dönemi'nde *Kamus-ı Türkî*'deki tutumdan kaynaklanmıştır. İsaetli olmamakla birlikte *saygı* hem *hürmet*'e hem de *ihtiram*'a karşılık olmuş. *Türkçe Sözlük* için kaynak olan *Kamus-ı Türkî*'deki bu tutum *Türkçe Sözlük*'e de geçmiş, böylece *Türkçe Sözlük* de *ihtiram* kelimesi *saygı* ile karşılanmış. Aslında *ihtiram* kelimesinde “bir vaziyet, bir duruş” söz konusudur. Bunun için *ihtiram* kelimesine *saygılı duruş* daha uygun düşerdi. *İhtiram* kelimesinden *ihtiram duruşu*, *ihtiram kıtası* kelimeleri dile kazandırılmıştır.

Hürmet kelimesinin sıfatı *hürmetkâr*, zarfı *hürmeten* idi. Yardımcı fiille *hürmet etmek* biçiminde de kullanılmıştır. Farsça kökenli *-kâr* ekiyle *hürmetkâr* bir adım Türkçeye yaklaştırılarak *hürmetli* biçiminde de ifade edilmiş. Bunun bir zamanlar *hürmetlü* biçiminde telaffuz edilmesi yadırganmamıştır.

İlgi çekici taraf ise son hecesi vurgulu olan “saygıdeğer” anlamındaki *muhterem* kelimesinin farklı kullanılmasıdır. *Muhterem* kelimesinin son hecesi vurguludur. Birinin diğerine *muhterem!* biçiminde hitap etmesi, seslenmesi söz konusu olduğunda vurgu ilk heceye kaymıştır. Bir başka ilgi çekici yapı ise *hürmet* kelimesinin birinci teklik iyelik eki ve *ile* edatıyla *hürmetlerimle / saygılarıyla* biçiminde Türkçede zarf olarak kullanılmasıdır.

Açıklama cümlelerimizde “kullanılırdı, geçerdi” yüklemelerini kullanırken bunların tamamen unutulduğunu demek istemiyorum. *Hürmet*, *hürmetkâr*, *hürmeten*, *hürmet etmek* veya *hürmette kusur etmemek* şimdi de yaşıyor. Özellikle siyaset dilinde, köşe yazarlarının yazılarında sık olmamakla birlikte bu sözlere rastlanmaktadır.

Hürmet ve buna dayanan örneklerin Farsça yoluyla dile girdiği söylenebilir. Bu da ele alınması gereken konulardandır. Kimi kelimeler Arapça yoluyla kimisi de Arapçadan Farsçaya oradan da Türkçeye giren kelime ve deyimlerdir. Örnek olarak *hürmet* kelimesinden *hürmetkâr* sıfatı, *hürmetkârane* zarfı Farsçada

olduğu gibi Türkçede de kullanılmıştır. Dikkat edilirse zarf yapan *-ane* eki *-kâr* sıfat ekinin üzerine getirilmiş, Türkçede de olduğu gibi sıfattan zarf yapılabilmiştir.

Cumhuriyet tarihi boyunca yapılan Türkçeleştirmelerde, sadeleştirmelerde, yabancı kelimeleri karşılamada sorunlar derinlemesine ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. *Hürmet* örneğinde olduğu gibi kökteşleri birlikte değerlendirilmemiştir. Yapı veya Türkçenin kurallarına uygunluk yeterince gözetilmemiştir. *Saymak* fiilinden *muteber* karşılığı türetilmiş *saygın* anlamca isabetli bulunmamıştır. *Saygı* kelimesinin hem *hürmet* hem de *ihtiram* karşılığı gösterilmesi de eleştirilmiştir. *Saygı beslemek* yadırganmıştır. Bu eleştirilere rağmen birçoğu dile mal olmuş ve kullanıma girmiştir. *Muhterem* kelimesi *Türkçe Sözlük*'te *saygıdeğer* sözüyle karşılandı. Buna *saygıya layık* da eklenebilir.

Bir yüzyıl boyunca *hürmet*'ten *saygı*'ya geçerken ortaya çıkan manzarayı ve ilgili kelimeleri bir de tablo üzerinde göstermeye çalışalım.:

Osmanlı Türkçesinde	Türkiye Türkçesine göre	<i>Türkçe Sözlük</i> 'te
hürmet	hürmet, saygı	saygı
hürmet etmek	hürmet etmek, saygı duymak	saymak, saygı göstermek, saygı beslemek
hürmetkâr	hürmetli, saygılı	saygılı
hürmetlerimle	hürmetlerimle, saygılarımla	-
hürmeten	saygıyla	saygı göstermek için
hürmetkârane	saygılıca	saygılıca
hürmet telkin etmek	saygı aşlamak	-
hürmette kusur etmemek	saygıda kusur etmemek	<i>Türkçe Sözlük</i> 'te tanım var karşılık yok
ihtiram	saygı	saygı
ihtiram vaziyeti	ihtiram duruşu, saygı duruşu	saygı duruşu
ihtiram kıtası	tören birliği	tören birliği
muhterem	saygıya layık, saygıya değer	saygıdeğer

Üzerinde durduğumuz *hürmet/saygı* kelimeleri ve bunlardan yapılmış deyimleri bir de toplum yaşamındaki durumu açısından değerlendirmek gerekir. Bunun Osmanlı saray hayatından kaynağını alan boyutu yanında köyde, kasabada yerleşmiş gelenekleşmiş bir başka boyutu da var. Bir arada hayatın, toplumsal düzeninin huzur içinde sürdürülmesinde *saygı*, *sevgi* vazgeçilmez iki kavram sayıla gelmiştir. Kişi, terbiye ölçüleri içinde karşındakine duyduğu özeni, ilgiyi, ona verdiği değeri *saygı* anlamlı kelimelerle dile getirir.

Bir zamanlar hocalarımız arasında yapılan görüşmelerde *hürmetlerimle* yanında *hörmeterimle* kelimesi de geçerdi. *Üstadım, Efendim, Müsaade buyurursanız*

en sık duyulan kelimelerdendi. *Sen ona bakma* sözünden çok *Siz ona bakmayınız* sözü kullanımdaydı. Fakültede hocalarımız konuşmalarına özen gösterirdi, kelimeleri düşünerek, seçerek yerinde kullanmaya çalışırlardı. Kökenleri Türkçe olmayan her yabancı kelimenin ses değerlerine sadık kalarak onları düzgün ifade etmeye çalışırlardı. Hasan Eren, *öğrencilerin* veya *kökeninin* gibi kelimelerde geçen *-ın* tamlayan ekinin üzerine basarak ona biraz burun sesi özelliği kazandırarak söylerdi. Onların ardından yetişen genç kuşaklar da bu titizliği sürdürmeye çalışırdı. Aynı tutum İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyeleri arasında söz konusuydu. Bu özellik İstanbul Türkçesinin esas alınmasıyla bağlantılıdır. *İstanbul Türkçesi*, İstanbul'un yazarları, şairleri, edipleri, bilginleri, hatta hanımları arasında varlığını sürdüren bir dildi. Revaçta olan *İstanbul Türkçesi*, *İstanbul adabı*'dır. Orhan Seyfi Orhon'un *Dün Bugün Yarın* (1943) adlı kitabında bir de *İstanbul terbiyesi* sözü var. *İstanbul terbiyesi* sözünün neyi ifade ettiğini onun kitabındaki makalesinden aktaralım:

İstanbul eskiden beri Türkiye'nin en nazik ve en terbiyeli şehirlerinden biriydi. "Efendim"li, "evet efendim"li konuşanlara, "bendeniz, zatiâliniz, hakipayiniz!" şeklinde iltifatlara, "buyurun, lütfedin, inayet edin!" tarzında saygı gösterişlerine, yerden temannalara, önüne bakışlara, geri geri çekilişlere, gürültüsüzce ayak uçlarına basışlara, yer verişlere, ayağa kalkışlara, el bağlayışlara, büyüklerin önlerine geçmeyişlere, çocuklara yardım edişlere, ihtiyaçların ellerinden tutuşlara, kalabalıkta fısıltı ile konuşuşlara, sessizce gülüşlere, kimseyi rahatsız etmemeye, kimseye çirkin görünmemeye dikkat edişlere İstanbul terbiyesi denirdi. (s. 29)

Aslında burada belirtilen esaslar biraz da Osmanlı saraylarında gelenekleşmiş davranışların bir uzantısıdır. Örnek olarak *etek öpmek* sözünü, İnci Enginün'ün yayıma hazırladığı *Abdülhak Hâmid'in Mektupları* adlı eserde bulabiliyoruz. Uzun yıllar yurt dışında kalmış bir edibin hürmet duygusu bu tür sözlerle dile getirilmiştir. Mektuplarında *"Hanımefendinin eteklerinden öperim."* sözü geçiyor. Türkçe *öpmek* fiili baştan ayağa sırasıyla, *alnından öpmek, gözlelerinden öpmek, yanaklarından öpmek, ellerinden öpmek* biçiminde geçer. Bunların arasında *göz* en kıymetli organ sayılır. Hitap olarak *iki gözüm, bak sana ne diyeyim* biçiminde de kullanılmıştır. Öpülen tek el, tek göz, tek yanak değildir. İfadenin kuvvetlendirilmesi için kelimelere *-ler* çokluk eki eklenmiştir. Sevgi ifadesinde *göz* kelimesinin Arapça karşılığı olan *ayn* kelimesine de *nur-ı ay-nım* diye yer verilir. Bu tamlama daha sonra *gözümün nuru* biçiminde bir adım Türkçeleştirilmiştir.

Abdülhak Hâmid'in Mektupları'nda *el öpmek* sözü *"Şefkatli halam hanımefendi hazretlerinin dest-i şerifelerini bus eylerim."* biçiminde ifade edilmiştir. Farsça *bus* kelimesinin seçilmesi de bir farklılık yaratmaya dayanır. Burada geçen bir başka söz *Valideleriniz, ismetli hanımefendilerin ellerinden öperim* biçimindedir. Bu mektuplarda *göz*, *el* yanında *ayak* da var. Mektuplarda *saygı* (hürmet) duy-

gusu *öpmek* yerine *yüz sürmek* deyimiyle *Hâk-ı pay-ı semahatlerine yüz sürerim* biçiminde geçmiştir.

Yakınlığı ifadede *biraderim*, *biraderim efendim* derken saygı anlamlı hitap sözlerinde iyelik ekleri kullanılmıştır. Kelimelere *-im*, *-imiz* gibi iyelik eklerinin getirilmesi bir yakınlığı, bağlılığı ifade etmiştir. Bunlardan *efendim* sözü günümüze de ulaşabildi ama diğerleri o mektupların sayfaları arasında kaldı. Bunlar bir dönemin edebî dilinde yaygın olan kelimelerdi. Bunların yanında *iltifat*, *iltifatkâr*, *iltifat etmek* ve bunlarla kökteş *mültefit* gibi sözlere karşılık bulunmadı. Ara sıra duyulan *iltifat ediyorsunuz!* sözü de giderek kullanılmaz oldu. Ahmet Rasim'in *Şehir Mektupları* adlı eserinde de konumuzla ilgili birçok söz var. Karşıdakine çokluk ifadelerle *Bu sene Erenköy'de misiniz?* diye soruluyor. *Merak etmeyiniz*, *endişe etmeyin* sözlerinden çok *merak buyurmayınız*, *Efendim endişelenmeyiniz* sözleri öne çıkarılmaya çalışılıyor.

Üzerinde durduğum kelimeler bir zamanların edeple, terbiyeyle ilgili hitap sözlerinden birkaçıdır. Birine bir yer, bir soru sorulacak olsa *af buyurun!* denirdi. Kullandığı sözde bir tutarsızlık olabileceğine ihtimal verdiğinde *tabirimi maruz görün!* Ayrıca karşısındakini veya bulunduğu mecliste bulunanları dışarıda tutmak amacıyla söze *Sizi tenzih ederim*, *haşa huzurdan*, *sözüm meclisten dışarı*, *lütfen kimse üzerine alınmasın* ile söze başlanır, edebe, terbiyeye, saygıya önem verilir, dikkat edilir. Bunların hepsi dilden düşmedi ama kullanım sıklığı iyice azaldı. O ölçüde de saygı ve sevgi zaafa uğradı. *İtinâlı davranmak* sözü *özenle davranmak* şeklinde karşılandı ama anlamı, kapsamı yeterince anlaşılmadı. Bunun gibi *inayet etmek*, *teessüf etmek*, *istirham etmek* gibi sözler ise bütünü dilden uzaklaştı. Bunları yeniden yaşatalım, kullanalım demek kolay ama uygulanması zordur. Beklentimiz ise bu tür kavramların zayı olmaması, davranış biçimlerinin korunması, bir şekilde, terbiyenin, saygının elden bırakılmamasıdır. Bir binaya, asansöre girerken veya toplu taşıma aracına binerken "Siz buyurun, lütfen." diyebilmeliyiz.

Türkçe açısından asıl üzerinde durulmayı gerektiren konunun bir başka cephesi var. *Atıyorum*, *inanılmaz*, *problem yok*, *şok oldum*, *sıkıntı yok*, *yani*, *aynen*, *süper* gibi sözlerle dilin söz varlığı daralmaya başlamıştır. Birinden bahsedilirken kullanılan söz ne yazık ki *herif* tir.

Heves edilen Batı kökenli kelimelerin telaffuzunda, yazımında pek çok aksamalar meydana gelmiştir. Batı kökenli *blok* kelimesine sesliyle başlayan bir ek getirildiğinde *Yazım Kılavuzu*'na göre *bloku* biçiminde yazılması ve söylenmesi beklenir. Haber programlarında dikkat edilirse bu kelime *bloğu* biçiminde geçmektedir. *Müfettiş*, *öğretim üyesi*, *uzman* gibi kelimeler *iki tane müfettiş görevlendirildi* cümlesinde olduğu gibi *tane* ile ifade edilmesi ayrı bir garipliktir. *Senin neyin var?* (What is wrong with you?), *üzgünüm* (I am sorry), *bana uyar* (sounds good to me), *orada neler oluyor* (what's going on there) gibi daha pek çeviri kelimeyle iletişim kurulmaya çalışılıyor.

Toplumda taşlı sopalı görüntüler giderek arttı. Ayrıntıya girmek istemiyorum, insanın yakınlarını öldürmesi, müşterinin bir iş yerini yıkıp dağıtması, ev sahibi-kiracı ilişkileri ve daha sayabileceğim birçok olumsuzlukların eğitimle özellikle terbiyeyle ilgili boyutları var. Eğitimciler bu olaylara nasıl bakıyor, merak ediyorum. *Kâmil insan* kelimesinin kullanılmasını beklemek bir yana, tanımını yapmak bile zorlaştı. Karnemizde *hâl ve gidiş* notu vardı. Şimdi duruyor mu bilmiyorum. Daha dikkat çeken husus, yakın tarihimizdeki olaylar ve onların gerçekleştiği yıllar bilinmez oldu.

Birkaç kuşak önce kullanımda olan sözlerden *hürmet, saygı, muhterem, saygı-değer* kelimeleriyle söze başladık. Karşılık bulamadığımız örnekler oldu, dolaşısıyla anlatım kısırlaştı, söz hazinesi daraldı. Bu daralmadan saygı, bağlılık, terbiye ifade eden sözler de etkilendi. Bu etkilenmeyi gidermeye eğitim ve öğretim yeterli olamadı.